

Sint-Baafskathedraal – www.artinlanders.be – fotograaf: Hugo Maertens

Restauratie en onderzoek bovenste register geopende Lam Godsretabel (Sint-Baafskathedraal, Gent)

Eerste resultaten beloven schitterende apotheose

Gent, dinsdag 26 maart 2024

Sinds 2 mei 2023 worden de **bovenste panelen van het geopende Lam Gods-altaarstuk** gerestaureerd in het **Museum voor Schone Kunsten (MSK)** in Gent. Het betreft de derde en laatste fase van de grootscheepse conservatie-restauratiecampagne van het *Lam Gods* door het **Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK)** (**Bijlage 1**). **Zeven panelen** worden behandeld: de drie centrale panelen met de tronende figuren van Onze-Lieve-Vrouw, de Godheid en Johannes de Doper, en vier zijluiken met de zingende en musicerende engelen en Adam en Eva (**Bijlage 5**).

De voorbije maanden heeft het team van het KIK niet-originele vernissen weggenomen en de verflagen eronder uitvoerig bestudeerd. Momenteel is men, na het advies van de internationale commissie van experts (**Bijlage 2**), begonnen met het **verwijderen van 16de-eeuwse overschilderingen**. Nu al is duidelijk: deze derde fase van de restauratie, uitgevoerd voor de ogen van het publiek in het MSK (**Bijlage 3**), levert even **verbluffende resultaten** op als de voorgaande fasen, waarbij de prachtige details van de originele verflagen van de gebroeders Van Eyck opnieuw tot leven werden gebracht (**Bijlage 4**). Fase 3 zal waarschijnlijk in het voorjaar van 2026 voltooid zijn.

De progressieve verwijdering van de dikke, verkleurde vernislagen op de panelen met Adam en Eva toont opnieuw de buitengewone virtuositeit van de gebroeders Van Eyck. De uitzonderlijk fijne details en subtiele kleurnuances kunnen weer bewonderd worden, terwijl de driedimensionaliteit van de figuren volledig tot zijn recht komt. De nagenoeg voltooide vernisafname op de persbrokaten van Maria, de Godheid en Johannes de Doper levert in deze fase van de behandeling al enorme winst op: de drie monumentale, centrale figuren

tekenen zich nu scherper af tegen de achtergrond en hervinden hun volume en ruimtelijke werking. Bovendien kan de toeschouwer weer de schittering van het bladgoud ervaren.

Met het verwijderen van de 16de-eeuwse overschilderingen op de zingende en musicerende engelen en op de panelen met Johannes de Doper, Maria en de Godheid vinden de restaurateurs de transparante lagen, zachte moduleringen en diepe schaduwen terug die zo kenmerkend zijn voor de gebroeders Van Eyck. Tijdens het blootleggen van de mantels op de centrale panelen, die zwaar overschilderd bleken, wordt geleidelijk de trefzekere penseelvoering van de originele plooierval onthuld, en komen de originele heldere en intense kleuren weer aan het licht (Bijlage 7).

Het verwijderen van oude vernissen, retouches en 16de-eeuwse overschilderingen zal nog talrijke maanden in beslag nemen. De voortgang van het project wordt nauwgezet gevolgd door de commissie van internationale experts (Bijlage 2). Uiteindelijk zal de oude schade in de originele verflagen van de gebroeders Van Eyck door de conservatoren-restaurateurs nauwkeurig worden geretoucheerd met omkeerbare materialen. Tot slot krijgen de zeven panelen aan het einde van de behandeling een nieuwe vernislaag.

Contactinformatie

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Jubelpark 1, 1000 Brussel

Persverantwoordelijke Robrecht Janssen, robrecht.janssen@kikirpa.be

Beelden (zie overzicht achteraan dossier) kunnen opgevraagd worden via info@artinflanders.be

Verderop in dit persdossier vindt u uitgebreide informatie over fase 3, alsook bijlagen.

Info over fase 1 en 2 en alle voorgaande persdossiers over de restauratie van het *Lam Gods* vindt u op www.kikirpa.be.

<https://www.kikirpa.be/nl/pers/restauratie-van-het-lam-godsveelluik>

Quotes

Vlaams minister van Cultuur:

“De eerste resultaten van de derde restauratiefase zijn veelbelovend. De originele Eyckiaanse lagen worden zeer voorzichtig blootgelegd door de restauratoren van het KIK. De restauratie gaat gepaard met state-of-the-art wetenschappelijk onderzoek en alles wordt nauwgezet opgevolgd door een internationale commissie van experts. We kijken ernaar uit om het Lam Gods volledig gerestaureerd te tonen aan het brede publiek.”

Vlaams minister van Onroerend Erfgoed:

“Er is de afgelopen jaren zwaar geïnvesteerd in de restauratie en ontsluiting van zowel de kathedraal, met het gloednieuwe bezoekerscentrum, als het Lam Gods. Ook voor deze derde en laatste fase levert de Vlaamse overheid een forse investering van 1,5 miljoen euro. Ik ben ervan overtuigd dat deze investeringen het meer dan waard zijn; met de

restauratie zetten we Vlaanderen nog steviger op de kaart als unieke erfgoedregio die bewoners, ondernemers en toeristen begeestert.”

Dr. H el ene Dubois, restaurateur en kunsthistorica in het KIK en projectleider:

“Onze expertise in de complexe problematiek rond het Lam Gods is, zowel op het vlak van de uitvoering als op dat van het wetenschappelijk onderzoek, uniek. Ze stelt ons in staat om de materiële en visuele samenhang van het hele altaarstuk na de restauratie te garanderen. De behandeling van deze zeer diverse panelen, met prachtige levensgrote figuren en uiteenlopende problematieken, is een ware uitdaging.”

Fase 3 tot nu toe (mei 2023-maart 2024)

Ieder detail in kaart gebracht

De restauratie van het *Lam Gods* wordt uitgevoerd door een team van het KIK dat bestaat uit experts in verschillende wetenschappelijke domeinen. De restauratoren, van wie verschillende kunsthistorici zijn met een reeks wetenschappelijke publicaties op hun naam, hebben veel ervaring in het onderzoek en de complexe behandeling van 15de-eeuwse Vlaamse schilderijen. Voor de derde fase werden ook enkele dito experts in polychrome beeldhouwkunst opgenomen in het team. De chemici van het KIK die nauw betrokken zijn bij het project mogen zich evenzeer specialisten ter zake noemen. De fotografie en wetenschappelijke beeldvorming is in handen van uiterst ervaren collega's. Daarnaast werkt het team nauw samen met collega's van verschillende universiteiten, musea en andere wetenschappelijke instituten. Een interdisciplinaire benadering, het voortdurend documenteren, analyseren en interpreteren van alle visuele, materiële en historische gegevens, de samenwerking tussen verschillende specialisten, om zo tot een diepgaande kennis en de best mogelijke behandeling van het kunstwerk te komen, zit in het DNA van het KIK ([Bijlage 3](#)).

De zeven panelen van het bovenste register van het geopende Lam Gods-altaarstuk werden op 2 mei 2023 van de Gentse Sint-Baafskathedraal naar het restauratieatelier in het Museum voor Schone Kunsten overgebracht ([Bijlage 1](#)). Daar begon een uitgebreide documentatiecampagne om elk paneel en zijn bewaringstoestand volledig in kaart te brengen. Geavanceerde technologieën werden ingezet: van hoge resolutie-foto's en scheerlichtopnames, over scans met microscopen, tot beelden verkregen met ultraviolet-, infrarood- en röntgenstraling, waardoor onderliggende lagen tot in detail doorgrond worden. Met een macro-r ntgenfluorescentiescanner (MA-XRF-scans) achterhaalde de AXIS-onderzoeksgroep van de Universiteit Antwerpen welke chemische elementen in de verf zitten; dat is belangrijke informatie voor de conservatoren-restaurateurs ([Bijlage 6](#)).

De vernisafname en het onderzoek

Na deze uitgebreide documentatie- en onderzoeksfase startte het team van conservatoren-restaurateurs met de vernisafname. Ze verwijderden oude vernissen, die als een dikke gele sluier de verflagen bedekten. Meteen werd, daar waar op de originele Eyckiaanse lagen geen latere overschilderingen werden aangebracht, de rijke kleurenpracht van de schilderijen opnieuw onthuld. Fijne nuances en details werden weer zichtbaar en de dieptewerking van de compositie komt terug tot zijn recht.

Hierna konden de experts de eigenlijke verflagen onderzoeken en zone per zone in kaart brengen waar er overschilderingen of retouches zijn. Fragiele delen of plaatsen waar de verflaag niet meer goed hechtte werden gefixeerd. De conservatoren-restaurateurs bestudeerden elk oppervlak onder de microscoop. Hun observaties vulden ze aan met de resultaten van wetenschappelijke beeldvorming, labo-analyses, en documentatie over de restauratiegeschiedenis van het *Lam Gods*.

Dankzij deze interdisciplinaire werkwijze van het KIK kon worden aangetoond dat met name de mantels van de drie centrale figuren (Maria, de Godheid en Johannes de Doper) nagenoeg volledig bedekt zijn met 16de-eeuwse overschilderingen (Bijlage 7). Ze werden doorheen de tijd overschilderd om de kleuren op te frissen en lokale schade te maskeren.

Net zoals tijdens de eerste en tweede fase van de restauratie van het *Lam Gods* (Bijlage 4) werden een aantal weloverwogen testvensters gemaakt, waarbij in hele kleine zones de overschilderingen werden weggehaald. Dat was belangrijk om een goed beeld te krijgen van de toestand van de originele verflagen eronder en om na te gaan of het technisch mogelijk is de oude overschilderingen overal veilig weg te nemen. In geen geval wordt een overschildering verwijderd als dit de originele verf zou kunnen beschadigen.

Oude overschilderingen verwijderen

De diepgaande analyse van de materiële toestand werd eind november 2023 gepresenteerd aan de internationale commissie van experts. Die commissie speelt een cruciale rol: ze adviseert en begeleidt het restauratieproject van het *Lam Gods* (Bijlage 2). Het restauratieteam overlegt voortdurend informeel – onderling en met collega's, chemici, kunsthistorici en andere wetenschappers. Daarnaast worden deze discussies voortgezet tijdens geplande vergaderingen met de volledige internationale commissie van experts. Voor elke vergadering schrijft het restauratieteam een rapport waarin het de commissie op de hoogte stelt van alle ontdekkingen en de vooruitgang die het heeft geboekt. In dit rapport worden de cruciale keuzes voor de behandeling belicht waarvoor het advies van de commissie noodzakelijk is om tot breedgedragen beslissingen te kunnen komen.

Tijdens de vergaderingen met de internationale commissie wordt het kunstwerk zelf nauwgezet bestudeerd. De conservatoren-restaurateurs delen hun observaties en overlopen met de internationale experts de mogelijke opties voor de behandeling. Ook eventuele nadelen die elke actie zou kunnen opleveren worden gewikt en gewogen. Tot besluit van elke vergadering wordt een syntheserapport opgesteld met een advies voor de betrokken instanties.

Op basis van de overtuigende en veelbelovende resultaten die naar voor kwamen uit het wetenschappelijke onderzoek en de testen gaven de internationale experts eind november een unaniem positief advies voor het verwijderen van de 16de-eeuwse overschilderingen en het blootleggen van de originele verflagen van de gebroeders Van Eyck, zoals dat tijdens fase 1 en 2 ook gebeurde. De testen bewezen dat de originele lagen in een relatief goede bewaringstoestand zijn. Na een bijkomend positief advies van de

Nationale Adviesraad en de Topstukkenraad werd de beslissing, om ook in deze fase van de restauratie de originele Eyckiaanse lagen zoveel mogelijk bloot te leggen, bekrachtigd door de Kerkfabriek en de Vlaamse overheid.

Het team conservatoren-restaurateurs werkt sinds december 2023 aan het verwijderen van de 16de-eeuwse overschilderingen. Ze worden onder een stereomicroscop millimeter per millimeter weggenomen met behulp van een chirurgisch scalpel. Een goed getrainde hand en visuele vertrouwdheid met de opbouw en samenstelling van de overschilderingen en de originele verflaag zijn hiervoor onontbeerlijk. De aanwezigheid van oude vernislagen tussen het origineel en de overschilderingen maakt het veilig verwijderen van de overschilderingen technisch mogelijk.

Tussentijdse resultaten

Op de zijluiken met Adam en Eva zijn de dikke, plaatselijk ondoorzichtig geworden oude vernislagen weggehaald, alsook retouches. Deze schilderijen zijn heel goed bewaard gebleven. Zonder het vernis komt de buitengewone virtuositeit van de gebroeders Van Eyck weer tot zijn recht. De subtiele suggestie van diepte, de driedimensionaliteit van de figuren, en hun individualiteit kan weer ten volle beleefd worden. De uitzonderlijk verfijnde details van hun gezichten en haren zijn weer zichtbaar geworden.

Ook bij de zijluiken met de zingende en musicerende engelen en bij de centrale panelen met Maria, de Godheid en Johannes de Doper zijn de niet-originele vernislagen volledig weggehaald, met uitzondering van enkele kleine zones op de persbrokaten. Het team is in de mantels van de drie centrale figuren al begonnen met het wegnemen van uitgebreide overschilderingen. Langzaam worden de diepe schaduwen, de trefzekere penseelvoering en de delicate kleurnuances, zo kenmerkend voor de gebroeders Van Eyck, opnieuw duidelijk, zoals bijvoorbeeld in de groene mantel van Johannes de Doper. Hier en daar vertonen de blootgelegde originele 15de-eeuwse verflagen sleet, maar de pracht ervan zal helemaal tot zijn recht komen na minutieus uitgevoerde retouches van de minuscule lacunes.

Een aantal zones vragen nog verder onderzoek, bijvoorbeeld de tegelvloeren in de drie centrale panelen die overschilderd zijn. De resultaten van het onderzoek zullen worden voorgelegd op de volgende vergadering van de commissie van internationale experts later dit jaar.

Persbrokaten

Bij de start van de derde fase van de conservatie-restauratie van het *Lam Gods* werd al gewezen op de specifieke uitdaging die de behandeling van de persbrokaten vormt. De eredoeken op de achtergrond van de drie centrale panelen zijn imitaties van dure zijdeweefsels, namelijk goudbrokaat. Ze bestaan uit motieven in reliëf en hebben een complexe samenstelling met onder andere tinfoelie, bladgoud en tenslotte verflagen. Het feit dat die diverse materialen op een verschillende manier degraderen, zorgt ervoor dat de restauratie ervan erg complex is.

Grote zones van de persbrokaten zijn intussen ontdaan van de dikke verkleurde vernislagen. Hierdoor is de leesbaarheid van deze tactiele en illusionistische reliëfversiering sterk verbeterd, en kunnen we opnieuw de schittering van het bladgoud ervaren. De retouches en overschilderingen zullen uitgebreid worden bestudeerd, en er wordt onderzocht of deze toevoegingen veilig verwijderd kunnen worden. De resultaten van dit onderzoek, en de mogelijke behandelingsvoorstellen, zullen worden voorgelegd

aan de leden van de internationale commissie die vervolgens hun advies zullen formuleren over wat er idealiter verder moet gebeuren.

Bijlage 1: het project en de financiering

De restauratie van het *Lam Gods* is een project in opdracht van de Kerkfabriek van de Gentse Sint-Baafskathedraal. De eerste twee fasen van de campagne (2012-2016 en 2016-2019) werden gefinancierd door de Vlaamse overheid en het Fonds Baillet Latour en uitgevoerd door het KIK.

Het onderzoek door het KIK, met bijdragen van de universiteiten van Gent en Antwerpen, werd daarnaast ondersteund door het Fonds Gieskes-Strijbis (Amsterdam).

Op respectievelijk 9 augustus 2022 en 12 mei 2023 keurden de Vlaamse ministers van Onroerend Erfgoed en van Cultuur de derde en laatste restauratiefase van het *Lam Gods* goed. Het gaat om het bovenste register van de binnenste panelen van het altaarstuk. Het dossier werd Europees aanbesteed en opnieuw gegund aan het Koninklijk Instituut voor Kunstpatrimonium (KIK).

De financiering van deze fase komt voor 80% van Vlaanderen, waarvan 40% van het Departement Cultuur, Jeugd en Media (Topstukkenfonds) en 40% van het agentschap Onroerend Erfgoed (in totaal: 1.500.000 euro). De overige 20% valt ten laste van de Kerkfabriek en wordt door het Fonds Baillet Latour medegefinancierd.

Project	Conservatie-restauratie van het Lam Godsretabel van de gebroeders Van Eyck
Opdrachtgever	Kathedrale Kerkfabriek Sint-Baafs, Gent
Ontwerper	Architectenbureau Bressers bvba
Uitvoerder	Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), Brussel
Kostprijs fasen 1 en 2	2.189.514,88 €
Geraamde kostprijs fase 3	1.969.713,64 €
Subsidiërende overheden	Vlaams Gewest (agentschap Onroerend Erfgoed) Vlaamse Gemeenschap (Departement Cultuur, Jeugd en Media)
Sponsor conservatie-restauratie behandeling	Fonds Baillet Latour
Sponsor bijkomend onderzoek	Gieskes-Strijbis Fonds, Nederland
Plaats van uitvoering	Museum voor Schone Kunsten, Gent
Inrichting atelier	Stad Gent, sponsoring door ArcelorMittal, Meyvaert Glas en Fonds Baillet Latour
Onderaannemers	ASAJAG, Collection Care Mobull, Eeckman Art & Insurance, Meyvaert Glas
Wetenschappelijk onderzoek	KIK, Universiteit Gent, Universiteit Antwerpen

Publiekswerking	Provincie Oost-Vlaanderen, Vlaams Gewest, Agentschap Onroerend Erfgoed, MSK, KIK
Vervangingspanelen (foto's)	KIK

Het Lam Godsveelluik (1432) wordt beschouwd als een van de belangrijkste meesterwerken van de West-Europese schilderkunst. Het is niet alleen beschermd als topstuk, omdat het omwille van zijn unieke artistieke en cultuurhistorische betekenis voor de Vlaamse Gemeenschap als zeldzaam en onmisbaar wordt beschouwd, maar het geniet ook bescherming als cultuurofgoed dat integrerend deel uitmaakt van de Sint-Baafskathedraal in Gent.

De restauratiecampagne zorgt ervoor dat het altaarstuk weer in alle glorie hersteld wordt en voor de volgende generaties bewaard zal blijven. De behandeling van het veelluik verloopt in drie fases: de eerste van het gesloten veelluik (2012-2016), de tweede van het onderste register van het geopende veelluik (2016-2019) en de derde van het bovenste register van het geopende veelluik (2023-2026).

De restauratie is een uitgelezen moment voor de materiaaltechnische studie van het retabel, wat een bijdrage van onschatbare waarde levert voor de kennis van het oeuvre van de gebroeders Van Eyck. Pas nu, na eeuwenlang te zijn verscholen geweest onder dikke verkleurde vernislagen en overschilderingen, kan hun oorspronkelijke creatie eindelijk worden bestudeerd.

Gezien het mondiale belang van de restauratie van een van de absolute topwerken van de Vlaamse Primitieven, zijn een transparante werkwijze en het vrij beschikbaar maken van informatie van primordiaal belang. Via de ontsluiting op de website *Closer to Van Eyck* (closertovaneyck.kikirpa.be) kunnen onderzoekers en geïnteresseerden meer inzicht verkrijgen in de originele schildertechniek, de genese van het topstuk, en de restauratiebehandeling. De restauratie en de resultaten van het onderzoek van fasen 1 en 2 werden uitvoerig gepubliceerd in wetenschappelijke artikelen en boeken. In het MSK worden tweemaandelijks uitlegsessies georganiseerd waarbij het restauratieteam de stand van zaken presenteert aan het brede publiek.

De restauratie wordt begeleid door een internationale commissie van experts die de Kerkfabriek en de Vlaamse overheid adviseert tijdens het beslissingsproces. Daarnaast wordt op regelmatige basis over de behandeling verslag uitgebracht aan overige adviesraden (nationale experts en Topstukkenraad) en aan maandelijks bijeenkomende stuurgroepen, waarbij de leden ook het atelier bezoeken om de voortgang van de restauratie paneel per paneel te bekijken.

Bijlage 2: de internationale commissie van experts

Een internationale commissie van toonaangevende wetenschappers (kunsthistorici, chemici, conservatoren-restaurateurs) met expertise in Van Eyck en 15de-eeuwse schilderkunst wordt samengeroepen bij belangrijke beslissingsmomenten tijdens het project (ongeveer 3 tot 4 maal per fase). Zij formuleert adviezen aan de Nationale Adviesraad, de Kerkfabriek en de Vlaamse overheid.

U leest hieronder een statement van de internationale commissie, gepresenteerd door experte Dr. Melanie Gifford. Onderaan vindt u een lijst met alle leden van de commissie.

Verklaring van de internationale commissie van experts

Door dr. Melanie Gifford

Ik spreek tot u in mijn hoedanigheid van lid van de internationale commissie van experts die advies geeft voor het conservatie- en restauratieproject van het *Lam Gods*. De leden van onze commissie hebben verschillende specialismen: we zijn conservatoren-restaurateurs, kunsthistorici en erfgoedwetenschappers en bijna allemaal hebben we specifieke ervaring in het bestuderen, analyseren of conserveren-restaureren van schilderijen van Jan van Eyck. Sommigen van ons hebben zelf schilderijen van Van Eyck gerestaureerd – door voorzichtig verkleurde vernissen en oude overschilderingen, aangebracht door eerdere restaurateurs, te verwijderen en zo de originele penseelstreken van de kunstenaar bloot te leggen. Anderen hebben wetenschappelijke analyses uitgevoerd van schilderijen van Van Eyck – om aan de hand van technische beeldvorming en microscopische analyses te onderzoeken hoe de kunstenaar zijn schilderijen opbouwde. Nog anderen hebben tentoonstellingen georganiseerd en wetenschappelijke boeken en artikelen gepubliceerd om zo de kunst van Van Eyck te delen met een breed publiek en de nuances ervan te verkennen onder deskundigen. Ieder van ons is door en door, persoonlijk vertrouwd met de manieren waarop Van Eyck zijn opmerkelijke schilderijen heeft gemaakt.

De ervaringen binnen onze groep zijn opgebouwd in vele internationale musea, waaronder de National Gallery in Londen, het Kunsthistorisches Museum in Wenen, de Gemäldegalerie in Berlijn, het Metropolitan Museum of Art in New York, de National Gallery of Art in Washington, het Groeningemuseum in Brugge, de Gemäldegalerie Alte Meister in Dresden, het Louvre in Parijs, het Suermondt-Ludwig Museum in Aken en de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten in Antwerpen en Brussel. Leden zijn ook verbonden aan universiteiten, waaronder Queen's University, Canada; Princeton University, Verenigde Staten; en de Universiteiten van Brussel, Leuven en Gent.

In onze adviserende rol overleggen we gedurende het hele project met het buitengewoon bekwame en uiterst ervaren restauratieteam van het KIK. We ontmoeten het team ongeveer één keer per jaar (of vaker indien nodig) om onze ervaring te delen en beslissingen over de behandelingen ter plaatse te bespreken. De besluitvorming in dit project is een zeer gezamenlijk proces. Tijdens het normale verloop van hun werk bespreekt het team het project voortdurend – onderling en met hun collega's-chemici en -kunsthistorici. In deze informele setting delen ze geregeld hun bevindingen en verkennen ze de mogelijkheden voor de aanpak van de behandeling. In de formelere setting van de vastgelegde vergaderingen worden deze discussies voortgezet met de internationale commissie van experts. Voor elke vergadering bezorgt het restauratieteam een rapport aan onze commissie waarin ze ons op de hoogte brengen van al hun ontdekkingen en de

voortgang die ze hebben geboekt sinds onze laatste vergadering. In dit rapport worden specifiek de cruciale keuzes voor de restauratie belicht die we tijdens onze volgende bijeenkomst dienen te bespreken.

De dag van de bijeenkomst van de internationale commissie heeft altijd een gevuld – en spannend – programma. Wanneer we aankomen voor onze ochtendkoffie praten we eerst wat bij met collega's en kijken we reikhalzend uit naar de nieuwe ontdekkingen die we gaan bespreken. Onze formele vergadering begint met een gedetailleerde update gepresenteerd door het restauratieteam. Daarna brengen we de rest van de ochtend door in het atelier bij de schilderijen zelf. Hier bestuderen we het altaarstuk van dichtbij, vaak met vergrotingsapparatuur en door de schilderijen te vergelijken met het wetenschappelijke beeldmateriaal. Clusters van commissieleden vormen en hervormen zich naarmate de deelnemers het atelier doorkruisen om van schilderij naar schilderij te gaan. Het team maakt ons wegwijs in hun laatste bevindingen bij elk paneel en we beoordelen de resultaten van hun testen. We discussiëren, we debatteren, we doen ontdekkingen – het is altijd boeiend. Na de middag keren we terug naar het atelier voor een groepsdiscussie bij de schilderijen zelf, niet bij PowerPoint-plaatjes. Commissieleden stellen verdere vragen over de ontdekkingen die het team heeft gedaan en de uitdagingen die ze zijn tegengekomen; ze delen uit eigen ervaring voorbeelden van soortgelijke uitdagingen en hoe ze die hebben aangepakt. Samen wikken en wegen we de mogelijkheden én de mogelijke nadelen van elke actie. Samen plannen we de volgende stappen van de behandeling. Aan het einde van de dag stellen de commissieleden een voorlopige synthese op van de discussies en aanbevelingen. Samen bekrachtigen we onze goedkeuring van het uitgevoerde werk en ons akkoord over onze aanbevelingen voor de volgende stappen.

Na de dag van onze bijeenkomst gaan de beraadslagingen nog verder. Er is een periode van reflectie en overleg via e-mail terwijl de hele commissie een verklaring opstelt die onze bevindingen samenvat. We eindigen met het formuleren van onze aanbevelingen aan de Stuurgroep, de Adviesraad en de Kerkfabriek, die vervolgens de richtlijnen goedkeuren voor de volgende etappe van het project.

Ik hoop dat het intussen duidelijk is: conservatie-restauratiebehandelingen worden niet lichtvaardig ondernomen. Maar een beslissing zoals degene die voorlag bij de behandeling van het *Lam Gods* – of het werk van vroegere restaurateurs moet worden verwijderd of niet – is nooit een eenvoudige of voor de hand liggende keuze. Terwijl het duidelijk was dat de 19de- en 20ste-eeuwse vernissen en restauraties die in de loop der jaren verdonkerd waren veilig verwijderd konden worden, moest er lang nagedacht worden over de beslissing om oudere overschilderingen te verwijderen. Zorgvuldig onderzoek en gedetailleerde analyses van elk schilderij van het altaarstuk waren nodig voordat we in fase 1 van het project, en opnieuw in fase 2 en fase 3, overeenstemming bereikten over het feit dat de 16de-eeuwse overschilderingen verwijderd mochten worden. Ten eerste toonde het vooronderzoek aan dat de overschildering lang na Van Eycks levensduur was aangebracht, nadat lagen vuil en oude vernis zich al hadden opgehoopt op het verfoppervlak – en dat deze overschildering een groot deel van de originele verf bedekte. Cruciaal was dat uit testen bleek dat het mogelijk was om de overschildering veilig te verwijderen zonder de originele verflagen te beschadigen. Tot slot bleek uit het onderzoek en de analyse dat de originele verflagen in goede staat verkeerden. Dit is van essentieel belang, omdat we weten dat dergelijke uitgebreide overschilderingen soms werden aangebracht om zware schade in de oorspronkelijke verflaag te verbergen. Maar we waren opgetogen te kunnen vaststellen dat het verwijderen van de overschildering slechts beperkte oude beschadigingen aan het licht zou brengen die typerend zijn voor een werk van deze ouderdom. Omdat de hedendaagse conservators-restaurateurs hun werk op een heel andere manier benaderen dan de restaurateurs van vroegere eeuwen, die over het originele verfoppervlak schilderden wanneer ze het retabel probeerden "op te frissen",

wisten we dat het restauratieteam alleen de plaatsen waar de originele verf verloren gegaan is zou invullen bij het retoucheren. Ze zouden werken met gemakkelijk omkeerbare materialen en zich laten leiden door de aanwezigheid van de originele verf ernaast.

Eeuwenlang heeft de wereld het *Lam Gods* gekoesterd om zijn innovatieve en prachtige vormgeving. Maar tot nu toe konden we op veel plaatsen van het altaarstuk het eigenlijke verfoppervlak nooit zien. Toen we ons realiseerden dat we op veel plaatsen niet naar de delicate verfstreken van de gebroeders Van Eyck keken, maar naar een 16de-eeuwse herinterpretatie van de schilderijen, ontstond eensgezindheid. In elke fase van het project verleende de internationale commissie, met de Stuurgroep, de Adviesraad en de Kerkfabriek, hun volledige ondersteuning aan het werk van onze collega's van het restauratieteam van het KIK. Het is essentieel om zoveel mogelijk van de overschilderingen te verwijderen die op een veilige manier kunnen worden verwijderd en er mag geen overschildering worden verwijderd als dit de originele verflaag zou kunnen beschadigen. Een visueel kunstwerk moet gezien worden om begrepen te worden. Wij geloven dat het verwijderen van de overschildering om de originele verflagen bloot te leggen een nieuw wetenschappelijk tijdperk kan inluiden, waarbij de individuele gaven van Hubert en Jan van Eyck onderscheiden kunnen worden.

De kans om het subtiele penseelwerk van de Van Eycks te zien nadat het bijna 500 jaar verborgen was geweest, heeft de kunstwereld versteld doen staan. Vandaag de dag kan iedereen dankzij afbeeldingen in hoge resolutie op de website *Closer to Van Eyck* de schilderijen vergelijken zoals ze eruitzagen vóór de restauratie en nadat de overschilderingen zijn verwijderd om het origineel te onthullen. Degenen onder ons die als leden van de internationale commissie getuige zijn geweest van deze transformatie, waren diep ontroerd. Ik zal nooit de vergadering vergeten tijdens de eerste fase van het project, waarbij we voor het eerst kleine zones te zien kregen waar de restaurateurs testreinigingen hadden uitgevoerd. Op het portret van de schenker van het altaarstuk, Joos Vijd, gaf het verfoppervlak dat we ons hele leven hadden gezien de plooien van de rode mantel weer met eenvoudige gradaties van lichter naar donkerder rood. Maar toen we van dichtbij door het kleine testvenstertje in de overschildering keken om de originele verf eronder te zien, herkenden we de onmiskenbare penseelstreken van Van Eyck onder het oppervlak. Net als bij de *Madonna met kanunnik Joris van der Paele* en andere werken die we zo goed kennen, glinsterde een fijne streep van tegenlicht in de diepe schaduw van een plooi.

Voor ieder van ons die deel uitmaakt van de internationale commissie van experts die advies geven over het restauratieproject van het *Lam Gods*, is dit werk een eer en een verantwoordelijkheid die we ernstig nemen. We hebben immens respect voor de vaardigheid, kennis en ervaring van het KIK-team, die we nu al zoveel jaren van dichtbij hebben gezien. Bij elke ontmoeting met het team voelen we diepe bewondering voor hun buitengewone werk bij het blootleggen van het meesterwerk dat het *Lam Gods* is. Bij elke vergadering zien we het potentieel voor prachtige resultaten en we staan volledig achter het werk van elke nieuwe etappe van het project.

We zijn zeer dankbaar voor het leiderschap van de Kerkfabriek en de Vlaamse overheid, alsook voor de bijkomende steun van het Fonds Baillet Latour en het Fonds Gieskes-Strijbis, van vitaal belang voor deze opdracht. We kijken uit naar de verdere ontdekkingen die ongetwijfeld zullen plaatsvinden in deze laatste fase van het conservatie-restauratieproject van het *Lam Gods*.

Samenstelling voor de restauratie van het *Lam Gods* (fase 3):

Dr. Maryan Ainsworth, kunsthistorica, voorheen conservator schilderijen, The Metropolitan Museum, New York.

Till-Holger Borchert, kunsthistoricus, directeur, Suermondt-Ludwig-Museum, Aken.

Dr. Veronique Bücken, kunsthistorica, conservator schilderijen, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel.

Dr. Lorne Campbell, kunsthistoricus, voorheen conservator National Gallery, Londen.

Sophie Caron, kunsthistorica, conservator schilderijen van de 15de en 16de eeuw, Musée du Louvre, Parijs.

Christina Ceulemans, kunsthistorica, voormalige directeur, KIK.

Livia Depuydt, conservator-restaurateur, hoofd conservatie-restauratie atelier schilderkunst, KIK.

Bart Devolder, conservator-restaurateur, hoofd conservatie, Princeton University Art Museum.

Jill Dunkerton, conservator-restaurateur en kunsthistorica, National Gallery, Londen.

Susan Farnell, conservator-restaurateur, zelfstandig, specialist Vlaamse primitieven.

Dr. Melanie Gifford, zelfstandig adviseur / conservator-restaurateur en kunsthistorica, voorheen National Gallery of Art, Washington, USA.

Dr. Babette Hartweg, conservator-restaurateur, hoofd conservatie-restauratie schilderijen, Gemäldegalerie, Berlijn.

Lizet Klaassen, conservator-restaurateur en kunsthistorica, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen.

Prof. dr. Maximiliaan Martens, kunsthistoricus, hoogleraar Kunstwetenschappen, Universiteit Gent.

Dr. Uta Neidhardt, kunsthistorica, conservator van Vlaamse en Nederlandse schilderkunst, Gemäldegalerie Alte Meister Staatliche Kunstsammlungen, Dresden.

Elke Oberthaler, conservator-restaurateur, hoofd conservatie-restauratie schilderijen, Kunsthistorisches Museum, Wenen.

Em. prof. dr. Catheline Périer-D'Ieteren, kunsthistorica, Université Libre de Bruxelles.

Marika Spring, chemica en conservator-restaurateur, Principal Scientific Officer, National Gallery, Londen.

Prof. dr. Ron Spronk, kunsthistoricus, professor Kunstwetenschappen, Queen's University Ontario / Radboud Universiteit Nijmegen.

Em. prof. dr. Jørgen Wadum, kunsthistoricus en conservator-restaurateur, voormalig hoofd conservatie-restauratie schilderijen, National Museum of Denmark, Copenhagen / Professor conservatie-restauratie, Universiteit van Amsterdam / Zelfstandig adviseur onderzoek.

Prof. dr Lieve Watteeuw, kunsthistorica en conservator-restaurateur, hoogleraar Kunstwetenschappen, KULeuven, lid van de Topstukkenraad.

Bijlage 3: KIK, MSK en Sint-Baafs

Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK), Brussel

Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (KIK) in Brussel is een van de federale wetenschappelijke instellingen. Het speelt sinds 1948 een pioniersrol in de erfgoedzorg. Een groot interdisciplinair team van wetenschappers, restaurateurs, kunsthistorici, fotografen en specialisten in beeldvorming bestudeert onze Belgische erfgoedschatten, geeft ze een duurzame behandeling en brengt ze dichterbij alle liefhebbers. Het KIK is vooral gekend als uitvoerder van toprestauraties zoals die van het Lam Godsveelluik van de gebroeders Van Eyck, maar coördineert evengoed noodhulp aan erfgoed of bewaart het collectief visueel geheugen in de online databank BALaT, met meer dan 1 miljoen foto's van het cultureel erfgoed.

www.kikirpa.be

Het *Lam Gods* in het MSK, Gent

De voortgang van de restauratiewerken is opnieuw te volgen in het publieke atelier in het Museum voor Schone Kunsten (MSK) in Gent. Bezoekers kunnen elke weekdag, tijdens de openingsuren van het MSK in Gent, de restaurateurs van het KIK aan het werk zien in het atelier.

www.mskgent.be

Het *Lam Gods* in Sint-Baafs, Gent

In het bezoekerscentrum van de Sint-Baafskathedraal kan men de gerestaureerde panelen van het *Lam Gods* en verschillende andere authentieke kunstschaten in al hun pracht en praal bewonderen. Met behulp van een *augmented reality*-bril kunnen bezoekers in de crypte van de kathedraal diep in het verleden reizen en de bewogen geschiedenis van het *Lam Gods* en de Gentse kathedraal beleven alsof ze er zelf bij zijn. Zowel het meesterwerk als het imposante gebouw komen in volle glorie tot leven.

www.sintbaafskathedraal.be

Bijlage 4: samenvatting van fase 1 en fase 2

De prachtige resultaten van de voltooide fasen (1 en 2) werden in binnen- en buitenland op superlatieven onthaald. In de eerste fase werden de gesloten zijluiken en de bijhorende originele lijsten gerestaureerd (2012-2016). Tijdens de tweede fase (2016-2019) werd het onderste register van het geopend altaarstuk behandeld, met inbegrip van de lijsten.

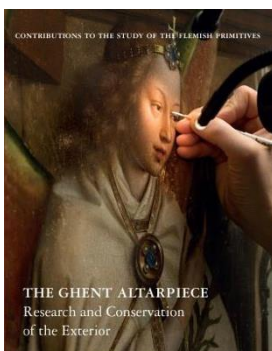
Tijdens de behandeling van de acht panelen van het gesloten altaarstuk (fase 1) werd duidelijk dat de toestand van de schilderijen complexer was dan gedacht: na uitgebreid onderzoek met state-of-the-art technologieën kon worden vastgesteld dat zo'n 70% van het verfoppervlak en lijsten was overschilderd. Zowel labo-analyses van de pigmenten en additieven in de verflagen als kunsthistorische studies hebben aangetoond dat de schilderijen in de loop van de eerste helft van de 16de eeuw tijdens een uitgebreide restauratiecampagne overschilderd werden. Op advies van de internationale expertencommissie werd besloten om de overschilderingen weg te nemen en de prachtige originele verflagen van de gebroeders Van Eyck vrij te leggen. Hiervoor werd extra budget vrijgemaakt. De keuze om de overschilderingen te verwijderen was zorgvuldig overwogen, en werd volledig gesteund door alle betrokkenen. De behandeling bracht de levendigheid, detailrijkdom en prachtige kleurnuances van het origineel terug aan het licht. Bovendien kon het team de authenticiteit van het befaamde kwatrijn op de lijsten aantonen en de fraaie originele polychromie op de lijsten blootleggen.

Bij de aanvang van de restauratie van het onderste register van het geopende altaarstuk (fase 2) bleken ook bij die panelen oude overschilderingen aanwezig. Onderzoek wees uit dat ook hier de overschilderingen grote delen van de onderliggende, relatief goed bewaarde originele verflaag bedekten en dat het technisch mogelijk was om het origineel vrij te leggen. Na positief advies van de internationale expertencommissie en van de Topstukkenraad, maakte de Vlaamse overheid bijkomende budgetten vrij voor een uitgebreide restauratie van de panelen van fase 2. Vervolgens werden de oude overschilderingen verwijderd, die op het centrale paneel van de Aanbedding ongeveer de helft van het originele verfoppervlak bedekten. Ook de polychromie van de lijsten werd behandeld. Het resultaat van deze restauratiefase werd voluit geprezen: de pracht van dit meesterwerk is werkelijk verbluffend.

Voor meer info over de eerste twee fases verwijzen we naar vorige persdossiers op de website van het KIK: <https://www.kikirpa.be/nl/pers/restauratie-van-het-lam-godsveelluik>

Over het onderzoek en de restauratie is ook wetenschappelijk gepubliceerd:

The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Exterior

De wetenschappelijke resultaten van fase 1 van de restauratie werden gepubliceerd in het boek *The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Exterior*, onder redactie van het Studiecentrum Vlaamse Primitieven van het KIK en o.l.v. Bart Fransen en Cyriel Stroo. Hardback, ongeveer 450 p.

Contributions to the Study of the Flemish Primitives, vol. 14
ISBN 978-2-930054-38-4

Beschikbaar via Brepols Publishers en gratis te downloaden via de website *Closer to Van Eyck*

The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Interior: The Lower Register

Alle ontdekkingen en het verloop van de tweede fase van de restauratie (de behandeling van het onderste register van het open altaarstuk) werden voorgesteld in het boek *The Ghent Altarpiece. Research and Conservation of the Interior: The Lower Register*. Het restauratieteam, de laboratoria en de beeldvormingsspecialisten van het KIK hebben, in samenwerking met wetenschappers van de AXIS- en ARCHES-onderzoeksgroepen (UA), meegewerkt aan deze rijk geïllustreerde wetenschappelijke publicatie.

Hardback, ongeveer 200 p.

Contributions to the Study of the Flemish Primitives, vol. 16

ISBN 978-2-930054-41-4

Beschikbaar via Brepols Publishers en gratis te downloaden via de website *Closer to Van Eyck*

Behandelingsrapporten fase 1 en fase 2 zijn beschikbaar op *Closer to Van Eyck*:

<https://clostovaneyck.kikirpa.be/ghentaltarpiece/#home/sub=documents>

Bijlage 5: de zeven panelen van fase 3

De zeven panelen van het bovenste register van het geopende altaarstuk zijn sinds 2 mei 2023 aan de beurt voor een gespecialiseerde restauratiebehandeling. Deze panelen verschillen zowel op picturaal vlak veel van elkaar als op vlak van hun materiële - en restauratiegeschiedenis.

De **drie centrale panelen**, de tronende Onze-Lieve-Vrouw, de tronende Godheid en de tronende Johannes de Doper, zijn in 1794 geconfisqueerd en naar Parijs gebracht om tot 1815 in Musée Napoléon te blijven en hierna teruggeplaatst te worden in de kathedraal in 1816. De problematiek van deze panelen is grotendeels gelijkaardig aan de panelen van de eerste en tweede fasen van het project. Er zijn veel retouches en overschilderingen aanwezig. Tijdens hun verblijf in Parijs werden de panelen aan de bovenzijde ingekort.

Een grote uitdaging bij de restauratie zijn de **persbrokaten**, aanwezig op de achtergrond van de drie centrale panelen. Het zijn dunne, rechthoekige blaadjes tinfoel, die in een gegraveerde mal geperst worden, waardoor reliëf ontstaat. Hierna worden ze verguld en beschilderd. Ze bootsen dure, exclusieve zijdeweefsels of brokaten na. Persbrokaat werd zowel op schilderijen als op beeldhouwwerken gebruikt. De geperste brokaten op het *Lam Gods* zijn uitvoerig overschilderd. De complexe samenstelling met uiteenlopende materialen met elk hun specifieke degradaties, zorgt ervoor dat de restauratie ervan bijzonder delicaat is.

De **zijluiken** bestaan uit Adam en Eva en **de zingende en musicerende engelen**. Ook deze panelen hebben een specifieke materiële geschiedenis en problematiek. De zingende en musicerende engelen werden in 1816, samen met de andere zijpanelen, behalve Adam en Eva, verkocht aan een kunsthandelaar. Na een aantal omzwervingen komen deze panelen in 1821 in de koninklijke collectie in Berlijn terecht. In 1894 worden deze panelen overlangs in tweeën gezaagd en geparketteerd om alle beschilderde oppervlaktes tegelijk te kunnen tonen. Na de Eerste Wereldoorlog en het Verdrag van Versailles worden de panelen in 1920 teruggebracht naar de kathedraal als vergoeding voor oorlogsschade. De verflagen van deze panelen vertonen veel jeugdbarsten. In de originele verflagen zijn veel compositieveranderingen doorgevoerd.

De panelen van **Adam en Eva** bleven in België en kregen in 1861 een plaats in de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België (KMSKB). In 1921 werden zij in bestendig depot gegeven aan de Sint-Baafskathedraal en vanaf toen werd het *Lam Gods* terug in zijn geheel getoond in de kathedraal. De lijsten en houten dragers van de panelen met Adam en Eva zijn al tijdens de eerste restauratiefase aangepakt.

Bijlage 6: macro-röntgenfluorescentie-scanning (MA-XRF)

Deze techniek maakt het mogelijk om de verschillende chemische elementen in de verflaag te detecteren en dit in een visueel beeld vast te leggen. Aan de hand van deze informatie kunnen bepaalde pigmenten opgespoord worden en krijgen we een beeld van onderliggende verflagen en van de materiële toestand van het schilderij. Deze methode is niet invasief en tast de conditie van de verflagen niet aan.

U leest hieronder een bijdrage van **prof. dr. Koen Janssens** (Universiteit Antwerpen).

Wetenschappelijk onderzoek en chemische beeldvorming van het bovenste register van het geopende *Lam Gods* door Universiteit Antwerpen

Tijdens de zomer van 2023 werden de panelen van het bovenste register van het geopende *Lam Gods* door de Universiteit Antwerpen onderzocht met *Macroscopische X-straal fluorescentie (MA-XRF)*. Dit leverde gedetailleerde elementkaarten op van alle panelen, waaronder degene van de Maagd Maria, de Godheid en van Johannes de Doper. Ook de twee panelen met zingende en musicerende engelen werden onderzocht. Aan de hand van deze verdelingskaarten is het mogelijk om een overzicht te krijgen van het pigmentgebruik door de gebroeders Van Eyck 'in iedere vierkante millimeter' van de panelen.

Goudfolie werd in deze panelen uitgebreid gebruikt om de nissen achter de heilige figuren weer te geven, maar ook voor de eredoeken waartegen deze geplaatst werden. Hier werd een weerkerend reliëfpatroon op basis van tinbrokaten gebruikt (de zogenaamde "persbrokaten"). Naast andere onderzoeken geven de MA-XRF-beelden aan dat de toestand van de persbrokaten zeer complex is, met verschillende schadepatronen en oude restauraties.

De chemische verdelingskaarten weerspiegelen de samenstelling van de verf aan het oppervlak en van eventuele latere toevoegingen, maar tonen soms ook compositiewijzigingen. Zo werd in het paneel van de musicerende engelen een hand terug zichtbaar gemaakt. De ondertekening van de linkerhand van de harp spelende engel was al veel langer geleden ontdekt in infraroodreflectografiebeelden en in X-radiografie; via MA-XRF kon nu duidelijker worden aangeduid dat in een vroege fase van het *Lam Gods*, deze hand ook deel uitmaakte van de geschilderde compositie. Dit is een van de vele veranderingen die zijn waargenomen in de twee engelenpanelen. Deze informatie is van groot nut voor de restauratoren bij het reinigen van de panelen en het verwijderen van niet-originele verflagen.

Contactpersonen bij de AXIS- en ARCHES-onderzoeksgroepen van de Universiteit Antwerpen:

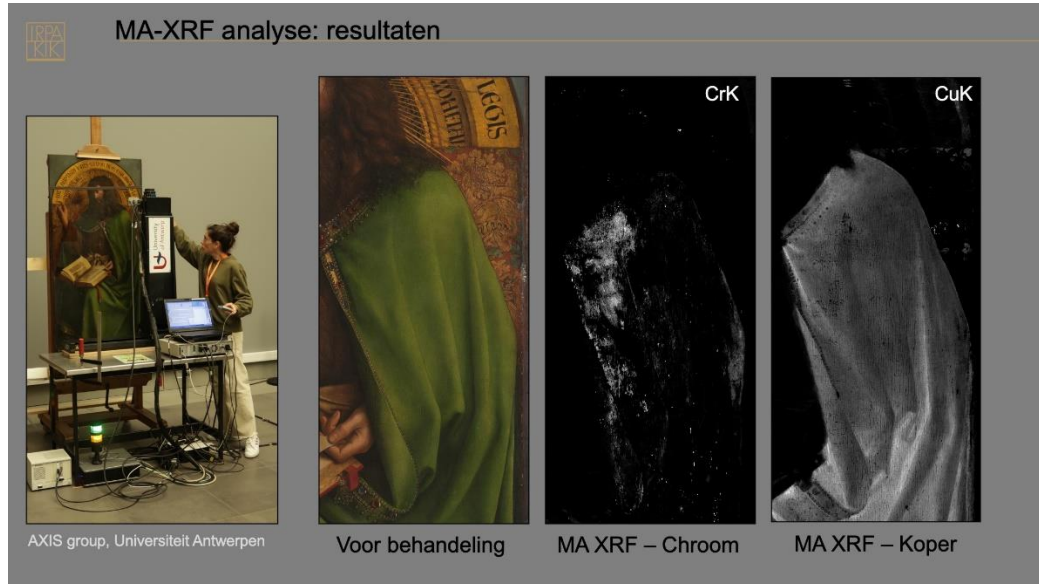
University of Antwerp
ARCHES | Antwerp Cultural Heritage Sciences

Prof. Koen Janssens, tel +32 474 46 55 32, koen.janssens@uantwerpen.be

Prof. Geert Van der Snickt, tel. +32 494 62 44 73, geert.vandersnickt@uantwerpen.be

Bijlage 7: casestudy mantel Johannes de Doper

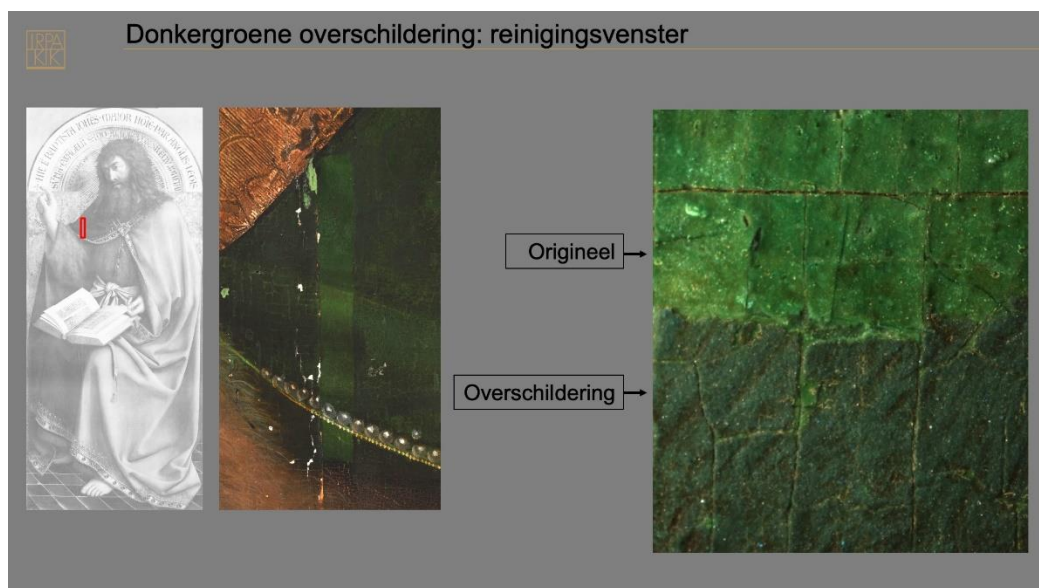
Analyses 19de-eeuwse overschildering

De retouches en overschilderingen op de rechterzijde van de mantel van Johannes hebben een korrelige textuur en een matte groene kleur. Hieronder bevindt zich een felgroene originele glacislaag. Het MA-XRF-beeld van chroom (Cr) toont een grote aanwezigheid van chroomhoudende pigmenten in deze toevoegingen. Dit wijst erop dat de retouches en overschilderingen werden aangebracht in de 19de eeuw, aangezien chroompigmenten pas in de 19de eeuw werden geïntroduceerd.

De MA-XRF-kaart van koper (Cu) toont de goede bewaringstoestand van de onderliggende originele verflagen op basis van kopergroen, met slechts een weinig sleet en enkele kleine zones van verfverlies.

Testvenster

Net zoals tijdens de eerste en tweede fase van het project werden een aantal kleine, weloverwogen testvensters gemaakt waar de oude overschilderingen werden weggenomen, dit om een beter beeld te krijgen van de toestand van de originele verflagen en om na te gaan of het technisch mogelijk is de oude overschilderingen veilig weg te nemen.

Het testvenster in de groene mantel van Johannes de Doper toont dat er zich onder de donkere overschilderingslaag een goed bewaarde originele plooienvaal bevindt, met intens groene transparante lagen en zachte moduleringen.

Analyses 16de-eeuwse overschilderingen (pigment posnjakiet)

Analyse van de donkergroene overschildering op de mantel van Johannes bevestigde de aanwezigheid van het pigment **posnjakiet**. Dit is een groen pigment dat nagenoeg uitsluitend in de 16de eeuw werd gebruikt, en slechts hoogst uitzonderlijk in de 15de eeuw. Het is in geen enkel schilderij van Jan van Eyck aangetroffen. Posnjakiet werd ook teruggevonden in de 16de-eeuwse overschildering die op het grasveld van het paneel met de Aanbidding zat, en was eveneens aanwezig in de groene vullingen waarmee oude beschadigingen werden opgevuld vooraleer de overschildering werd aangebracht.

Overzicht beeldmateriaal (op te vragen via info@artinflanders.be)

F3P1_Foto 1: Het Lam Gods: bovenste register van het open retabel (voor restauratie).

Credit line = Het Lam Gods, Jan en Hubert Van Eyck, Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto Hugo Maertens

F3P1_Foto 2: L: Adam voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto KIK-IRPA

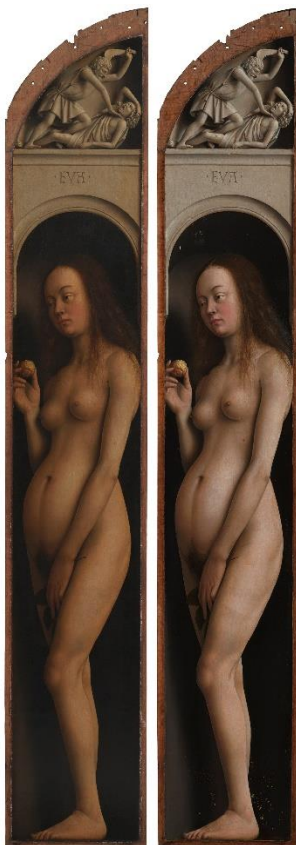
F3P1_Foto 3: L: Detail hoofd van Adam voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 4: L: Eva voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 5: L: Detail hoofd van Eva voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinlanders.be, foto KIK-IRPA

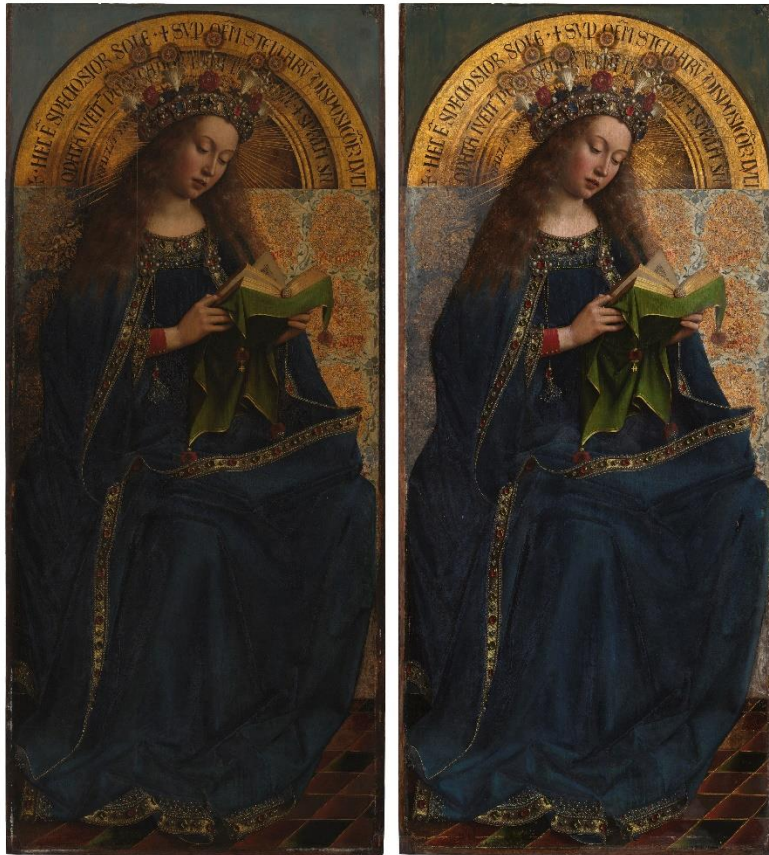
F3P1_Foto 6: L: Musicerende engelen voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinlanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 7: L: Tronende Onze-Lieve-Vrouw voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinlanders.be, foto KIK-IRPA

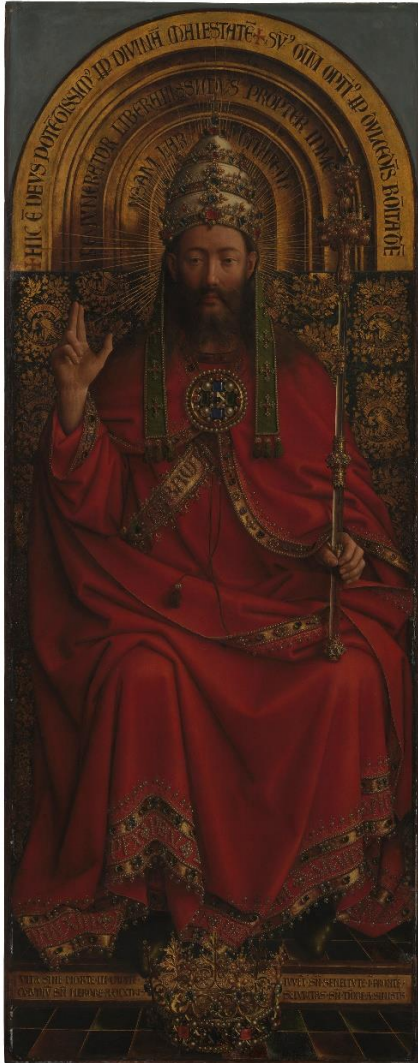
F3P1_Foto 8: L: Detail Tronende Onze-Lieve-Vrouw voor behandeling / R: na vernisafname

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinlanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 9: Tronende Godheid voor behandeling

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 10: L: Detail Tronende Godheid voor behandeling / R: tijdens verwijdering van overschilderingen

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto KIK-IRPA

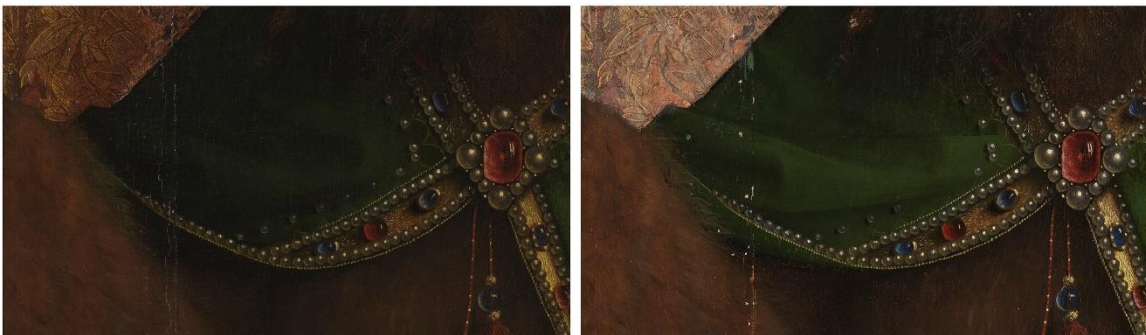
F3P1_Foto 11: Tronende Johannes de Doper voor behandeling

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinlanders.be, foto KIK-IRPA

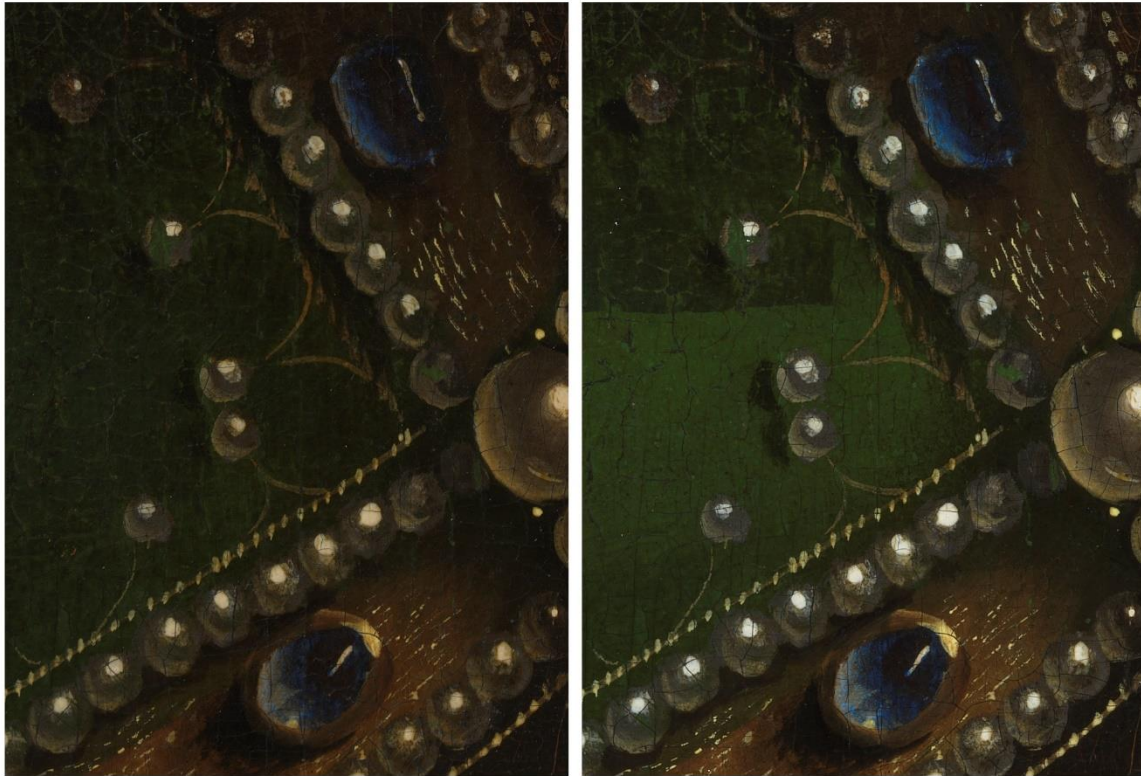
F3P1_Foto 12: L: Detail Tronende Johannes de Doper voor behandeling / R: tijdens verwijdering overschilderingen

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinlanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 13: L: Detail Tronende Johannes de Doper voor behandeling / R: tijdens verwijdering overschilderingen

Credit line = Sint-Baafskathedraal Gent, www.artinflanders.be, foto KIK-IRPA

F3P1_Foto 14: Internationale commissie van experts, samen met het KIK-team, en waarnemers, november 2023

Credit line = © KIK-IRPA, Brussel

F3P1_Foto 15: Tijdens vernisafname

Credit line = © **Martin Corlazzoli**

F3P1_Foto 16: Tijdens vernisafname

Credit line = © **Martin Corlazzoli**

F3P1_Foto 17: Tijdens vernisafname

Credit line = © KIK-IRPA, Brussel

F3P1_Foto 18: Tijdens verwijderen overschilderingen

Credit line = © KIK-IRPA, Brussel

F3P1_Foto 19: Tijdens vernisafname

Credit line = © KIK-IRPA, Brussel

F3P1_Foto 20: Tijdens verwijderen overschilderingen

Credit line = © KIK-IRPA, Brussel

F3P1_Foto 21: Het publieke restauratieatelier in het Museum voor Schone Kunsten Gent

Credit line = © KIK-IRPA, Brussel

Beelden kunnen opgevraagd worden via info@artinflanders.be